

**ƏLİŞİR NƏVAİ VƏ MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN HİKMƏT
DÜNYASINDA SÖZ...**

Esmira Fuad

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi, Filologiya elmləri doktoru, dosent
e-mail: esmirafuad@mail.ru

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14804475>

Özət: İnsanların gözəl fikirlər aləminin-hikmət dünyasının incilərinə, müdriklərin kəlamlarına, yəni aforizmlərə bütün dövrlərdə ehtiyacı olub və bu gün də var. Müdriklik hansısa özəl təhsilin, peşə və ya ixtisas fəaliyyətinin nəticəsi deyil, hər kəsin yaşadığı həyat gerçəkliklərinə özünəxas yanaşmaq, müşahidə etmək, bu yanaşma və müşahidələrin ümumiləşdirilmiş ifadəsini verə bilmək qabiliyyəti, yetənəyidir. Müdrik fikirlər, dərin məntiqə söykənən hikmətli sözlər isə əsasən tanınmış şəxslərin-dahilərin qapsamlı düşüncələrinin mükəmməl təsviri, ifadəsi olur. Əlişir Nəvai və Məhəmmədhüseyn Şəhriyar məhz belə dahilərdən, hikmət sahiblərindən idilər...

Əlişir Nəvainin hikmət dünyasının əhatə etdiyi mövzuları klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatının səriştəli tədqiqatçısı Siracəddin Hacı genəlliklə belə qruplaşdırır: "sözün dəyəri, ana, ata sevgisi, birlik, elm, alim, vəfa, ağıl, hikmət, igidlik, eşq, aşiqlik, saleh əməl, iman, paylaşma, səbir, dünya, axirət, səxavət, tamah, halallıq, yaxşılıq, pislik, sağlamlıq, kin, paxıllıq, doğruluq, insan çeşidləri, ədalət, zülm, dost, düşmən, ləyaqət, gənclik, qocalıq, təkəbbür, ədəb..." (1, 93)

Bu sıralamanı ustad Şəhriyarın da irfani, folklor və klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərləri üzərində yaratdığı bədii irsinin qapsadığı qonulara da şamil etmək mümkündür...

Açar sözlər: Əlişir Nəvai, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Azərbaycan və Özbək ədəbiyyatı, söz, fəlsəfə, hikmət dünyası, aforizmlər.

Реюме: Людям всегда были нужны жемчужины мира прекрасных идей, мира мудрости, изречения мудрецов, то есть афоризмы, и они нужны им и сегодня. Мудрость – это не результат какого-то частного образования, профессиональной или профессиональной деятельности, а своеобразный подход к реалиям жизни, переживаемым каждым, наблюдать и уметь давать обобщенное выражение этим подходам и наблюдениям, умению. Мудрые мысли и мудрые слова, основанные на глубокой логике, во многом являются идеальным описанием и выражением всеобъемлющих мыслей известных людей-гениев. Алишир Наваи и Мохаммад Хосейн Шахрияр были именно такими гениями и обладателями мудрости...

Алишир Наваин – компетентный исследователь азербайджанской литературы классического периода, тем, затронутых мировой мудростью Сираджеддин Хаджи, компетентный исследователь азербайджанской литературы классического периода, в целом группирует темы, охватываемые миром мудрости Алишира Наваина, следующим образом: «ценность слова, любовь к матери, отцу, единство, наука, ученый, верность, интеллект, мудрость, храбрость, любовь, увлечение, праведное дело, вера, обмен, терпение, мир, будущая жизнь, щедрость, жадность, халяль, добро, зло, здоровье, злоба, зависть, правда, типы людей, справедливость, угнетение, друг, враг, достоинство, молодость, старость, высокомерие, манеры...» Этот рейтинг охватывает художественное наследие, созданное мастером Шахрияром на ценностях предания, фольклор и классическую азербайджанскую литературу можно также отнести к...

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Ключевые слова: Азербайджанская и Узбекская литература, Алишер Навои, Мухаммадгусейн Шахрияр, слово, философия, мир мудрости, афоризмы.

Summary: People have always needed the pearls of the world of beautiful ideas, the world of wisdom, the sayings of the wise, that is, aphorisms, and they still need them today. Wisdom is not the result of some private education, professional or professional activity, but a unique approach to the realities of life experienced by everyone, to observe, and to be able to give a generalized expression of these approaches and observations. ability, ability. Wise thoughts and wise words based on deep logic are mostly the perfect description and expression of the comprehensive thoughts of well-known people-geniuses. Alishir Navai and Mohammad Hossein Shahriyar were just such geniuses and possessors of wisdom...

Sirajeddin Haji, a competent researcher of classical period Azerbaijani literature, generally groups the topics covered by Alishir Navai's world of wisdom as follows: "the value of words, love of mother, father, unity, science, scientist, loyalty, intelligence, wisdom, bravery, love, infatuation, righteous deed, faith, sharing, patience, world, hereafter, generosity, greed, halal, goodness, evil, health, malice, envy, truth, types of people, justice, oppression, friend, enemy, dignity, youth, old age, arrogance, manners..." This ranking is covered by the artistic heritage created by master Shahriyar on the values of lore, folklore and classical Azerbaijani literature. it is also possible to apply to...

Keywords: Alishir Navai, Muhammadhuseyn Shahriyar, Azerbaijani and Uzbek literature, words, philosophy, world of wisdom, aphorisms

Hər iki söz bahadırının - Əlişir Nəvai və Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın kəlamları dərin məna daşıyır. Hər iki şair, hər şeydən öncə, yaşamlarında və zəngin ədəbi, bədii və fəlsəfi irsində islami dəyərləri əsas götürən, Qurani-Kərimi, Allahu Təalanın ən gözəl buyruqlarında bütün həqiqət ölçülərinin nümunəsi kimi tanıtdırdığı Rəsulunun - Həzrəti Peyğəmbərin (s) hədislərini dərindən bilən Söz sənətkarı idilər.

Onların hikmət dünyasının digər qaynaqları isə zəngin "Türk-islam ədəbiyyatı, fəlsəfəsi və mədəniyyəti, dəyərlərlə zəngin türk folkloru və etnoqrafiyasıdır" (1, 93).

"Biz dahi söz ustalarının zəmisindəki yerə tökülmüş sünbülləri yığılıq. Bəlkə heç ona da layiq deyilik..." [1, 93 kimi səmimi etirafında bulunmuşdu Şərqdən doğan poeziya günəşi – Əlişir Nəvai...

Dahi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar isə "Sən məni quyudan çıxartdın, həm yolumu göstərdin, Mənim üçün "Həblül-mətin" idin, həm "hurul-hüda", Hafiz...", "Nəyə nail olmuşamsa, hamısı Hafizin dövlətindəndir..." deyərək ustadına sonsuz minnətdarlıq duyğusunu içdənliklə bəlirtmişdi... Bu səmimi etirafların hər ikisində Ə.Nəvai və M.Şəhriyarı Söz dünyasına aparan enişli-yoxuşlu yola yönəldən ustadlarına verdikləri yüksək dəyər özünü göstərir.

Özbəkistanın və Şərqin böyük mütəfəkkiri, dahi şair, filosof, mükəmməl alim və tərcüməçi, ədalətli dövlət məmuru və ictimai xadim kimi tanınan Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai (1441-1501) Heratda Qiyasəddin Kiçginənin ailəsində dünyaya gəlib... Təhsilini boya-başa çatdığı Heratda, Məşhəd və Səmərqənd şəhərlərində alıb. Özbək

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

və fars-tacik dillərində maraqlı şeirlər yazmaqla bədii yaradıcılığa başlayan Əlişir Nəvai 15 yaşlı yeniyetmə ikən artıq oxucularının sevilən şairi olub...

Sultan Hüseyn Bayqara hakimiyyətə gəldikdən sonra (1468), Əlişir Nəvaini öz sarayında möhürdar vəzifəsinə təyin edib. 1472-ci ildə isə o, vəzir rütbəsinə yüksələrək əmir titulunu alıb. Bu vəzifəni ədalətlə, xeyirxah, humanist ruhlu bir əmir kimi yerinə yetirib, ölkəsi, xalqı üçün misilsiz işlər görüb... *“Nəvai dövlət adamı kimi dövrünün alim, şair, musiqiçi, rəssam və xəttatlarını himayə edib, öz hesabına mədrəsə və xəstəxanalar açıb, yollar, körpülər saldırıb, karvansaralar tikdirib, sarayda sadə xalqın müdafiəçisi kimi tanınıb. Lakin onun bu nəcib işləri irticaçı dairələrdə narazılıq doğurub, onlar şair haqqında böhtan və iftiralar yayıblar. Buna görə də 1476-cı ildə Nəvai vəzirlikdən imtina edib. 1487-ci ildə Astrabad vilayətinə rəhbər göndərilib. Lakin bir il sonra Herata qayıdaraq ömrünün sonunadək yaradıcılıqla məşğul olub. Nəvai 1501-ci il yanvarın 3-də Heratda vəfat edib...”* [3]

Yaratdığı altı divanı ilə zəngin ədəbi irs formalaşdıran Əlişir Nəvai ilk şeirlərindən oluşan divanını “Bədaye ülbidayə” (1470), II divanını “Nəvadir ül-nəhayə” (1476-1483) adlandırır. 1498-1499-cu illərdə ana dilində-cığatay türkcəsində yazdığı qəzəllərdən oluşan lirik şeirləri (25 min beyt) “Çahar (Dörd) divan” adı ilə tanınan 4 cildə – “Qəraib üs-sifər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”), “Nəvadir ül-səvab” (“Gənclik nadirlikləri”), “Bədayi ül-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”), “Fəvaid ül-kibar” (“Böyüklüyün faydaları”)da toplanıb. “Divani-Fani” adlanan farsca qəzəlləri çox yayğındır. Ədib ədəbiyyat nəzəriyyəsi, fəlsəfə, tarix, dil, musiqi ilə bağlı maraqla qarşılanan elmi əsərlər də qələmə alıb.

Əlişir Nəvai yaxın dostu, filosof şair “Əbdürrəhman Caminin məsləhəti ilə dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə türk dilində “cavab” yazaraq özbək ədəbi dilinin banisi kimi ümumtürk ədəbiyyatı tarixində öz səhifəsini açıb...” [4, 13] “Möminlərin heyreti”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi səyyarə”, “Səddi-İsgəndər” poemalarından oluşan “Xəmsə”si (1483-1485) bu gün də Nəvai yaradıcılığının zirvəsi sayılır və onun cığatay türkcəsində ilk dəfə “Xəmsə” yaratması böyük ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilir. Bu əsərlər təkcə özbək ədəbiyyatında deyil, bütün dünyanın türkdilli xalqlarının ədəbiyyatında ana dilində qələmə alınan ilk “Xəmsə” olduğu üçün də çox qiymətlidir. Akad. Həmid Araslı şairin bu xidmətini yüksək qiymətləndirib və: *“Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatı ilə ən çox ölməz “Xəmsə”si ilə bağlıdır...”* [5] – deyib... Özbəkistan və Azərbaycan ədəbiyyatının episentrinə doğru neçə-neçə şair, elm adamı məhz “Xəmsə”nin açdığı bu tarixi cığırla yol alıb...

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar isə Şərqi qədim mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan qoca Təbrizdə doğulub (1905-06 - 1988). İlk təhsilini Xoşginab kənd məktəbində Molla İbrahim və Molla Ağa Məhəmməd Bağırdan, vəkil atası Hacı Mirağa

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Xoşginabidən alıb. Lap kiçik yaşlarından Nizami Gəncəvi, Hafız Şirazi, Sədi Şirazi, Saib Təbrizi və Mirzə Ələkbər Sabirin əsərləri onun müəllimi, həm də qəlb yoldaşı olub. Əlişir Nəvai irsinin ciddi araşdırıcısı, Filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi (Binnətova) isə yazır ki, *“İmadəddin Nəsimi, Lütfi, Səkkaki, Ətəyi, Müqimi və türk dilində yazan digər klassik sənətkarların yaradıcılığından bəhrələnməsi Əlişir Nəvai üçün böyük məktəb olub...”* (6, 6)

Şəhriyar türkcə ilk şeirini də məhz böyük M.Ə.Sabirin təsiri ilə 1913-cü ildə, 8 yaşında ikən yazıb və “Ədəb” jurnalında çap olunub. Daha sonra Qurani-Kərimi, Hafizin “Divan”-ını, Sədinin “Gülüstən” və “Bustan”-ını, Ə.N.Fərhinin “Nəssab” adlı ərəbcə-farsca mənzum lüğətini oxuyaraq öyrəndiklərini mükəmməlləşdirib. Təbriz və Tehran şəhərlərində isə mükəmməl orta və ali təhsil alıb. Tehran Tibb Universitetinin Cərrahiyyə fakültəsini son kursadək oxusa da, ictimai həərəkətdə fəal iştirakına, qəzəl şairi kimi çox sevildiyinə və sevdiyi qızı Rza şahın qohumu Çıraqlı xan ələ keçirmək istədiyinə görə, Pəhləvi rejimi tərəfindən Nişapura sürgün edilən (1929-1934) və sürgünlükdən qayıtdıqdan sonra həkim deyil, H.İ.Əmirxizinin köməyi ilə 1936-cı ildə Tehran Kənd Təsərrüfatı (“Fələhət”) bankında şair könüllü olmaqla hesabdar vəzifəsində işləməyə başlayıb. Narazılığını “Şeir və hikmət” məsnəvisində: *“Mənə nə idarə, nə möhür gərək, Söz üstə odlanan bir ömür gərək, Bu aslan könüllü mü çox incitməyin, Şiri şifrələrə əsir etməyin”* (8,) misralarına köçürüb...

Lakin istəməsə də, Şəhriyar əməkli olanadək mühasib işləyib, Ülyahəzrət Fərəh Şahbanunun villa bağışlamaq təklifi də daxil, heç bir maddiyyata söykəli şirnikləndirici təklifi qəbul etməyib, sufiyanə həyat yaşayıb, aldığı məvaciblə ailəsini və başsız qalmış qardaşı uşaqlarını keçindirib. Təqaüdünü belə, Təbrizin Məqsudiyyə məhəlləsindəki evinin qonşuluğunda yaşayan tənha qoca qadına bağışlayıb... Ömrünün son 5 ilində isə heç bir əsər yazmayıb, Tanrı ilə razu niyaz edib, Quran ayələrini gözəl nəstəliq xətti ilə köçürərək qızı Şəhriyadla Təbrizin küçələrini başmaq seyrinə çıxarkən dostlarına bağışlayıb... 1988-ci il 18 sentyabrda uzun sürən xəstəlikdən sonra vəfat edib və “Məqbərətüş şüəra//Şairlər qəbristanlığı”nda torpağa verilib... Ömrü boyunca el-obasının, Ana dilinin təəssübünü çəkib, hakim Pəhləvi rejiminin türkcəni aradan çıxarmaq çabalarından bütün türk ellərində yayılan və intibah yaradan “Heydərbabaya salam”, “Türkün dili”, “Səhəndim”, “Behcətabad xatirəsi”, “Xan nənə” və s. kimi anadilli şeir və poemaları və şəxsi nüfuzu ilə unudulmaqdan xilas edib. Şəhriyarın qələmindən çıxan əsərlər I cildi Azərbaycan türkcəsində, III cildi isə fars dilində olmaqla, IV cildlik “Divan”-ında toplanaraq kütləvi tirajla dəfələrlə nəşr olunub.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Əlişir Nəvai özbək ədəbi dilinin banisi olduğu kimi, Şəhriyar da Güney Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsinin xilaskarı sayılır...

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Nəvai təkcə mənsub olduğu özbək xalqına deyil, eyni zamanda Orta əsrlər Şərq ədəbi düşüncəsinin humanist ideyalarla zənginləşməsinə mühüm töhfələr verib. Bir sıra əsərlərini farsca, çoxunu isə ana dilində-cığatayca yazıb, bu dilin üstünlüklərini “Mühakimətül-lügəteyn” adlı kitabında elmi dəlillərlə sübuta yetirib. Cığatayca qələmə aldığı “Xəmsə” və “Xəzanül-məani” adlandırdığı dörd divanı bütün türk xalqlarının ədəbiyyatına güclü təsir göstərüb. Əsərləri ilə aləmə səs salan şair öz sənətkarlıq qüdrətinin üfüqlərini müəyyənləşdirərək iftixarla bu misraları yazıb:

*İstərsə ola bir, istərsə min bir,
Bütün türk elləri ancaq mənimdir.
Xətadən başlayıb Xorasanadək
Ellər fərmanım ilə ömür sürəcəkdir...
Şiraz da, Təbriz də mənim yerimdir,
Orda şöhrətlənən söz səngərimdir... [7]*

Əlişir Nəvai bütün Şərqdə və türk ellərində tanınırdı və bu gün daha geniş arealda şöhrət zirvəsində bərqərarlıdır. O, ana dilli əsərləri və “Xəmsə”si ilə bu zirvəni fəth etmişdi. Hər iki şair-Nəvai və Şəhriyar söz sərrafı idilər. İnci tək sözlər seçib oxucuya, insanlara faydalı olacaq fikirlər çatdırmağı şairliyin başlıca görevi və meyarı sayırdılar... Onları birləşdirən bir önəmli yön də, qeyd etdiyim kimi, hər ikisinin əsərlərini həm fars, həm də ana dilində yazmalarıdır...

Bənzərsiz folkloruna, hikmətamiz zərb-məsəllərinə və atalar sözlərinə görə türkcə dünyanın bütün dillərindən seçilir. Buna görə də türkcənin başqa dillərin kölgəsinə sığınmağa, lügətini özgə dillərin sözləri hesabına doldurmağa ehtiyacı yoxdur, düşüncəsi ilə Şəhriyar “Türkün dili” qəzəlini yazıb. “*Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış, Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz... Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi, Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz, Türki dili vallah analar oxşağı, lay-lay dilidir, Dərdimə mən bu dəva ilə müdava elədim* [8,19-21]” hökmünü verib, bu dilin daşıyıcısı olduğundan qürur duyduğunu bəyan edib. XX əsrin söz sənəti dahisi Şəhriyar sələfi orta əsrlər özbək və Şərq ədəbiyyatının korifey sənətkarı Ə.Nəvainin tendensiyasını “Dərya elədim” şeirində belə davam etdirib:

*Nə tək İranda mənim qülqülə salmış qələmim,
Bax ki, Türkiyədə, Qafqazda nə gəvga elədim... [8, 12].*

Özünü XX əsrin Hafizi, Saibi kimi kimi təqdim edən Şəhriyar poeziya aləmi üçün kim olduğunu dərk etdiyini, bu dərkətmədən doğan iftixar duyğusunu, fərəhini “Şeir və hikmət” məsnəvisində qabarıq şəkildə tərənnüm edir:

*Mənimtək mühasib həyatda çox var,
Mənimtək şairsə çətin tapılar.
Min qəlbə çalınan tar kimiyəm mən,*

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

*Əsrimin Hafizi, Saibiyəm mən...
Mən söz xiridarı, söz sərrafigyam.
Dünyada hər kəsin öz sənəti var,
Şairin əlində söz sənəti var.
Şahiddir gecələr od tökən ürək,
Sözlər qələm ilə güləşən pələng.
Şair nərə çəkir qəhrəman kimi,
Pələnglə güləşən pəhləvan kimi... [10, 336].*

Ana dilinin şəhdi-şirəsində qələmə aldığı “Səhəndim” adlı bənzərsiz modern poemasında isə el-obasına qüdrətli sözü ilə xidmət göstərən, Türkcənin bayrağını göylərə qaldıran və əsərləri ilə ədəbi məktəb yaradan Şəhriyar arxayındır ki, bu xidmətlərin qarşısında xalqı onu unutmayacaq, yaddaşında əbədi saxlayacaq:

*Yad məni atsa da, öz gülşənimin bülbüliyəm mən,
Elimin farsıca da dərdini söylər diliyəm mən... [11, 58].*

Bu yerdə böyük Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fikrini xatırlatmağı gərəkli və məqamında sayırıq: “*Farscanın fəsaḥət və bəlağətinə məcbur olub illərcə ana dilini yadırgamış ikən azərbaycanlı sənətkarın bu qədər milli bir şeir (“Heydərbabaya salam” nəzərdə tutulur) yazması yaşadığımız günlərin ən böyük hadisəsidir!*”[12].

Əlişir Nəvai və Şəhriyar təkcə dahi söz ustadı deyil, həm də böyük filosof şair, eyni zamanda seyid, arif və salik, irfan yolçusu olublar. Şəhriyar özünü hətta sufi, təsəvvüf şairi saydığını söyləşilərində də açıqca danışır: “*Mən özümü sufi bilirəm. Mənim nə üçün irfana doğru üz tutduğum barədə geniş izahat verməliyəm. Hər kəs mənəvi cazibəyə tapsa və ibadət əhli olsa, sözsüz, onun Allah ilə bir sözü, sirri olur. Ona sadıq rəylər bəxş edilir. O həyatının gələcək hadisələrini yuxuda görə bilər. ...Bunda peyğəmbərlik xarakteri yoxdur. Çünki sadıqanə rəya əta edilmiş adama belə bir risalət tapşırılmır ki, onu başqalarına da danışsın. Arif adam gələcəyin hadisələrini yuxuda görə bilər...*” [13].

Allaha intəhasız sevgisi əsərlərinə yansıyan bu söz ustaları üçün poeziya və fəlsəfə qoşa qanad, sirli, sehrli, heyvətəmiz bir aləm idi. “*Düşünən duyğu və qanad açan düşüncə olan və (heyvətdən başlayan-Platon) fəlsəfə ruhun ağıl məqamında açılışı və dünya ilə mübarizədir (Əbu Turxan)*” [14] və insan o vaxt mutlu olur ki, iç dünyası ilə içində yaşadığı dünya biri digərinə uyğun gəlir... Deməli, nə Nəvai, nə də Şəhriyar mutlu deyildilər, çünki iç və dış dünyaları biri digərinə uyğun gəlmirdi. Ona görə də dış dünyanın çatışmazlıqlarını, natarazlıqni kəskin tənqid edir, dövrün ciddi nöqsanlarını açıb göstərirdilər. Buna görə də Nəvai bədii yaradıcılığa başladıqda, fikrini fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmağı özünün qutsal borcu sayaraq Yunanıstan, Hindistan, Misir, Çin, İran və Orta Asiyanın tarixi-mədəni zənginliklərindən, fəlsəfi

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

qaynaqlarından faydalanır və yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə edir. Fəlsəfənin dinlə maraqlı bir uyğunluğunun, eyni zamanda da fərqlinin olduğunu dərk edir. Anlayır ki, *“dinin hədəfi Allahdır və dünya da, insan da bu ideyanın prizmasından nəzərdən keçirilir. Elmin hədəfi dünyadır və bu dünyada Allah da, insan da kənarlaşdırılır. Fəlsəfənin hədəfi isə “Mən”dir, həm Allaha, həm də dünyaya bu “Mən”in”* [15, 2-5] prizmasından baxılır və o sonuca varılır ki, mövcud olan hər şey, sözlər, biliklər-elm-incəsənət, ədəbiyyat, bütün fəaliyyətlər elə “Mən” üçündür... Biz də öz növbəmizdə “Mən” üçün olanlardan-Sözdən, Nəvai ilə Şəhriyarın Əlahəzrət Sözüə tapınmasından, Sözüə verdikləri böyük poetik dəyərdən, hər iki söz xiridarının hikmət dünyasında Sözüün tutduğu mövqedən bəhs edəcəyik...

Dərin və güclü məntiq sahibi, aqıl insan olan Əlişir Nəvainin hikmət dünyasının özəlliklərini incələdikdə, aydın görünür ki, hikmətli sözlərinin mövzu dairəsi geniş və qapsamlıdır. Yaradıcılığında sözlə bağlı deyimlər, kəlamlar da digər sahələrdə olduğu kimi, çox önəmli yer tutur. Təsədüfi deyil ki, filosof şair “Bəhramnamə” da adlandırılan və Bəhram Gurun Dilaramlı məhəbbət macərasından bəhs edilən “Yeddi səyyarə” (1484) məsnəvisində Əlişir Nəvai Nizami Gəncəvidən fərqli olaraq xalq həyatından, məişətindən, dövrün ictimai-siyasi mühitindən alınmış, həyat və insan, tarix və çağdaş dövr, padşah və cəmiyyət hekayələri Hindistan, Türkünstan, Xarəzm, Rusiya, Çin, Rum (Bizans) və İran ölkələrindən gətirilən, yeddi rəng saraylarda yaşayan yeddi gözəlin deyil, yeddi səyyahın dilindən təqdim edir. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl”i “Başlanğıc-Allaha xitab”, “Peyğəmbərin mədhi” və “Peyğəmbərin meracı” ilə, Əlişir Nəvai isə “Yeddi səyyarə” məsnəvisini “Sözüün tərifi” ilə başlayır. Sözü Tanrı qatında dəyərləndirir. Göstərir ki, nəqqaşlar nəqqaşı Pərvərdigar cahandan və insandan hələ səs-səda yox ikən, yeddi Göy yaradıb yuxarı çəkmək, qatların birini mavi yaradıb başımızın üstündə ucaltmaq, sonra bir naxış aşkarlayıb üfəqdə həmin tağları bənd etmək istəyir və yoxluq varlığında o nəqqaş Xudanın peyda elədiyi müxtəlif naxışlar (*Göyləri və yeri icad edən (yoxdan yaradan) Odur. Bir işin yaranmasını istədiyi zaman, ona (o işə) yalnız: “Ol !” –deyər, o da (fövrən) olar*) (16) Sözlə aşkar olunca, insanlar bülbül lisanı sözlə bir-biri ilə ünsiyyət yaratdılar. *“İlahi, könlümün ağrısını şövqi-məhəbbətin ilə ovut, gözümə işıq gətir”,* - kimi sözlərlə əsərlərində də Allaha pənah gətirən Nəvainin Sözüə verdiyi bədii-poetik tərif, dəyər son dərəcə etkidəgürucudur:

*Sözüün barəsində bunu deyim ki,
Söz əvvəl yaranıb, sonra məxluqat,
Sözdən sonra gəlib bütün kainat.
Taxtı da, donu da sözdür həyatın,
İlki də, sonu da sözdür həyatın.*

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Hər kəs ki, dünyada həyat tapıbdır,

Bərk ayaqda sözlə nicat tapıbdır... [17, 310].

Şairin qənaətinə görə, söz insana verilmiş ilahi nemətdir. Məhz Söz insanı başqa varlıqlardan seçir. İnsanın daha fərqli, daha mükəmməl, ali varlıq olduğunu bəirləyir. Ancaq “*insan da sözün mənasını öyrənməlidir ki, faydası olsun. O, “Əvvəl düşün, sonra danış”, “Sözü ağzında bişir, sonra çıxar” ata sözlərini bu biçimdə təqdim edir*” (1, 93):

Sözü könlündə bişirmədən dilə gətirmə,

Və könlündə olan hər şeyi dilə yetirmə... [18, 26].

Şair doğrucul və yalançı adamı da elə Əlahəzrət Sözlə tanıdar... Açıqlayır ki, bir adamın ağzından çıxan söz yalandırsa, ona güvənmək olmaz. İnsanlara ağılla hərəkət etmək, ayıq olmaq, gərəkən sözü demək, yerinə düşməyən sözü isə yemək, dilinin altında saxlamaq tövsiyəsini verən Nəvai acıdıl düşməni, əslində sözün doğrusunu söyləyəni şirin dilli zalım dostdan-mehriban düşməndən üstün sayır. Deyir ki, yalançılıq, doğrunu qoyub yalan söz söyləmək, aldatmaq insanı gözdən salar, dəyərini, etibarını itirməsinə gətirib çıxarar:

Kim ki özü eylədi yalan sözün,

El yalan sayar onun qalan sözün... [18, 26].

Nəvai mədəniyyətin ölçüsünün də doğru söz olduğunu vurğulayır. Doğruları, sözün düzünü söyləyən insan mədəniyyəətli, kültürlü insandır əminliyində olan şairin fikrincə, yaxşı, doğru söz qulağın sırğasıdır, dəyərli olmaq istəyirsənsə:

Faydasız sözü çox söyləmə,

Faydalı sözə naz eləmə!

Düz sözü yalanla bəzəmə,

Pak dili yalana bulama... [18, 26]

Çox ilginçdir ki, Nəvai ilə Şəhriyarı birləşdirən daha bir özəllik onların ustadlarına böyük dəyər vermələri, haqqını itirməmələri, onların yaradıcılıq yolunu uğurla davam etdirmələri, klassik ədəbiyyatın mütərəqqi ənənələrinə sadiqlik göstərmələri və bu ənənələrdən yüksək sənətkarlıqla bəhrələnmələridir. Əlişir Nəvainin qədrdanlığı “Xəmsə”nin hər bir məsnəvisində, eləcə də digər əsərlərində özündən öncəki klassiklərə, eləcə də Nizami Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləviyə ehtiramını sətirlərə, misralara yansıtdığının şahidiyik. “Fərhad və Şirin” məsnəvisində: “*Qələmin tərifi, Nizami Gəncəvinin və Xosrov Dəhləvinin xatırlanması*”, “Yeddi səyyarə”də isə: “*Nəzmin nəsrədən üstünlüyü (Sözə ki həm ölçü oldu, həm ahəng, Nə şəkildə olsa, qəşəngdir, qəşəng.-Ə.N.) barədə beş xəzinə sahibləri Nizami Gəncəvi ilə Xosrov Dəhləvinin tərifi və özümü onların yanında dənizin bir damlası, günəşin bir zərrəsi hesab etməyim barədə söz*” preambulaları fikrimizin təsdiqidir...

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Qədirbilən Şəhriyar, yeri gəldikcə, əsərlərində bu sənət korifeylərinin – Nizami, Xaqani, Füzuli, Sədi, Rumi, Hafiz, Xəyyam, Möcüz, Əbülhəsən xan Səba, Mirzadə Eşqi, İrəc Mirzə, M.Ə.Sabir, Baba Tahir, Salamullah Cavid və b. adlarını çəkir, onlara şükranlığını bildirir, yaradıcılıq ənənələrini uğurla davam etdirib, öz fikir və düşüncələrinin ifadəsi üçün son dərəcə uğurlu bədii priyomlar etməyə nail olub və yepyeni poetik mətnlər ərsəyə gətirib...

Şəhriyar, yeri gəldikcə digər əsərlərində ədəbi-estetik görüşlərini şərh edib, şeir-söz sənətinin məqsəd və vəzifələrini, onun idraki, tərbiyəvi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə çalışıb. Şairin qənaətinə görə, poetik düşüncələrini hansı şeir qəlibində ifadə etməsindən asılı olmayaraq, sənətkar öz dövrünün, əsrinin səsi, vicdanı, el-obasının, xalqının dostu, sınımadan, əyilmədən, dünya nemətlərinə aldanmadan mərdanə yaşayanların, məzlumların – əzilənlərin pənahı, dərddəşi olmalıdır. Çünki şair yaşadığı cəmiyyətin, bu cəmiyyətin fərdlərinin arzu və istəklərini bəyan edən, hayqıran odlu bir ürəkdir və o, yalnız həqiqəti, gerçəkləri söyləməlidir. Əgər bu, mümkün deyilsə, sənət meydanından çəkilməlidir. Yaşadığı ölkənin, xalqının dərdlərinə gəndən baxanların, halına yanmayanların şeirlərinin vəznı də, qafiyəsi də buz kimi soyuq, sözləri kəsərsiz olacaqdır. Şəhriyar “Şeir və hikmət” məsnəvisində azad, sərbəst və klassik şeirin, bütövlükdə şeir sənətinin bədii-estetik dəyərini, idraki, tərbiyəvi əhəmiyyətini çox düzgün qiymətləndirən obrazlı idrakın xüsusiyyətləri, bədii sözün mənası, bəlağəti və incəliyi, forma ilə məzmunun vəhdəti, şeirin quruluşu, texnikası, poetik fiqurlar, vəzn və qafiyə sistemi haqqında elmi-ədəbi fikir və mülahizələrini misralara düzüb. Bütün bu özəlliklərin, fikri qeyri-adi gözəllik tülünə bürüyərək ifadə etməyin mayasında yanar bir ürəkdən qopan, fikrin şənəsi ilə daranan, yolsuzu yola gətirən, bir qəlbədən çıxaraq min qəlbə süzülən, “Sədi Şirazinin şeirləri tək dərdlərə dərman”, “Hafizin qəzəlləri kimi əbədi qalan”, “ölünü dirildən”, “kor gözləri açan”, yaxşıları və pisləri - pisləklərə, harama, zülmə bulaşmış cahil adamları ayırd edib göstərən Sözün durduğunu vurğulayıb:

*Tutulmuş gözləri aç bilən söz,
İllərin üstündə uça bilən söz!
Yaxşını yaşadıb, pisi yandıran,
Namusu, qeyrəti qanadlandıran.
Yatmışı oyadan qüdrətli bir söz,
Ölünü dirildən şafqətli bir söz!* [10, 335].

Əlişir Nəvai və Şəhriyar hikmətlərinin özəlliyi öyüd, nəsihət və tövsiyələrini, müdrik fikirlərini zəngin bədii ifadə vasitələri - məcazlar, epitet və metaforlarla süsləyərək sunması, ideyanın, amalın yadda qalmasına xidmət edən, oxucu təfəkkürünə, yaşama yol açan təptəzə, orijinal obrazlar yaratmalarıdır. Sözün təsir gücünə,

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

söz sənətinin əbədiyyətinə inanan, həqiqi sözü könüllə, ruhla bağlı sayan, sənətkarın dostu, yoldaşı hesab edən ustad şairlər sənət eşqini şairin, sənətkarın yaradıcılığı üçün başlıca meyar kimi qəbul edirdilər. Şəhriyarın qənaətinə görə, sulanmış xəncərə dönüb atəşi namərdin başında söndürən, yumruğu dəmirə, daşa, İnsanı havalı quşa döndərüb döyüş meydanına aparan və ürəkdə doğulan qəhrəman söz heç vaxt ölməyən bir varlıq kimi insanların qəlbinə asanlıqla yol tapır və “döyüşdə azadlıq gülləsi kimi” düz yaddaşlara millənir. Şairin quşqanadlı bənzərsiz metaforaları oxucunu heyrləndirir:

*Yaxşını yaşadı, pisi yandıran,
Namusu, qeyrəti qanadlandıran.
Yatmışı oyadan qüdrətli bir söz,
Ölünü dirildən şafqətli bir söz!
Düşmənin əlindən bayraq salan söz,
Haqqın ciyərilə nəfəs alan söz!* [10, 335].

Həm Nəvai, həm də Şəhriyar əsl sözü cəvahirat kimi qiymətli sayıblar və cavahir, inci, dürr, gövhər, gümüş və qızıl pulla qiyaslayıblar.

*Söz can gülşənində meh olub əsər,
Könül dənizində inciyə bənzər.
Gümüş pullar kimi parlar əsl söz,
Qəlb pulu tez seçər, tez arıyar göz.
Nəzm ilə yazılmış təsirli əsər
Bir sapa düzülmüş inciyə bənzər...(Nəvai) [17, 310].
Sözlər də cəvahir kimidir, əsl bədəldən
Təxsis verən olsa, bu qədər zir-zibil olmaz... [Şəhriyar; 8, 19].*

Şəhriyar söz sənətkarından orijinallıq tələb edir. Şeir sənətinə yeni fikirlər, yeni sözlər gətirməyi onun əsas görevi sayır. Dünyada çeşid-çeşid iş, sənət olsa da, aqıl adamlar bu sənətlərin yalnız birindən, yaxşı bacardığından yapışırlar. Könül verib sevdiyi iş isə onun başını ucaldır və beləliklə də həyatda öz yerini tapır. Həyatda öz yerini tapan insan isə elə zənn edir ki, sanki başının altında xəzinə var. Sevmədiyi iş, sənət isə insanın yaşamaq həvəsini də əlindən alaraq onu qocaldar...

*Atalar nə qədər gözəl deyiblər,
Deyiblər: çörəyi çörəkçiyə ver.
Bizdən qabaqdadır avropalılar,
İşi iş bilənə tapşırır onlar [10, 338].*

“Neyləyim, əlimdən ayrı iş gəlmir, Mən şair yarandım, sadəcə şair”, - deyən Şəhriyarın həyatı da hücum etməklə, yeni söz, yeni fikir, yeni ifadə tərz, yeni forma və məzmun bulmaq, poetik kəşflər etmək uğrunda çarpışmalarla, əbədi olaraq

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

döyüşməklə keçib.... Bu döyüşlərin sonucunda yaranan əsər də oxucunun ürəyindən xəbər verir, zövqünə uyğun olur, yaddaşlarda əbədi qalır. Əgər bu məziyyətlərdən uzaqsansa, gərək sənət meydanından çəkilsən...

Şəhriyar şablonçuluğa, plagiatlığa, saxta, “yalançı sözlərə, ömrü oğurlayan talançı sözlərə” yetər deyib, qələm adamlarının haqqını çalanları, “söz nöqərlərini, boynuyoğunların öz nöqərlərini” kəskin tənqid atəşinə tutub, onları qılınclayıb:

*İnsanlar görmüşəm, üzlər görmüşəm,
Acizi məhv edən sözlər görmüşəm.
Yazığın, fağırın başından basan,
Zalımın döşündən ordenlər asan.
Nöqərlər görmüşəm, söz nöqərləri,
Boynuyoğunların öz nöqərləri.
Mən onda sıyırdım öz qılincımı.
Məslək qılincımı, söz qılincımı! [10, 337].*

Şeir aləmində özünü birinci sayan Şəhriyarın fikrincə, sənətkarlar iki qisim olur: asan yolla şöhrəti yaxalamaq istəyənlər və daşdan çətinliklə qaş-daş düzəldənlər, eləcə də dənizlərin, okeanların dibindən gövhər çıxaranlar. Gövhər çıxaranların-bakirə söz deyənlərin sırasında Şəhriyar özünü də görür, hətta bu keyfiyyəti ilə öyünür də:

*Gəl, sənə bakirə sözlər verim mən,
Ürəkdə bəslənmiş gövhər verim mən.
Dursun gəlin kimi qarşında sənin,
Bir sevdaya dönsün başında sənin.
Bir muştuluq kimi səsləsin səni,
Bir ana qoynutək bəsləsin səni.
Həyatda hər şeyi unutsan da sən,
Onu eşq kimi əzbər biləsən... [10, 336].*

Amma bakirə söz demək asan iş deyil, böyük axtarışların, gecəli-gündüzlü çəkilən zəhmətlərin hesabına mümkünləşə bilən ağır bir yaradıcılıq prosesidir. Sənətkar elə bir əsər yaratmalıdır ki, əkdiiyi şeir ağacı daim təzə və tərəvətli meyvələr-gözəl gəlinə bənzər, başda sevdaya dönən sözlər gətirsin. Dahi Nizami Gəncəviyə görə də “bakir, təzə söz demək can deşmək, üzməkdir, hər kəs təzə söz deməyə qadir deyil...” [19, 154] Bunun üçün şair hər bir çətinliyə, sınağa və məhrumiyyətə hazırdır, yetər ki, sənətə, el-obasına və xalqına faydalı olsun, yalnız yazıb-yaratmaq naminə yaşasın... Hər iki şair şirin sözü bülbülün nəvası, cəhcəhli avazı, dərdlərin məlhəmi, lakin yerinə düşməyən kəlməni, acı sözü, isə insanı öldürən zəhər, fırtınalar

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

qoparan, tufanlar salan, bülbülün nəğməsini susduran səbəb sanıblar və “Söz öldürər də, dirildər də” atalar sözünə haqq veriblər...

Nəvai ədalətli və mərhəmətlidir, insanı çox sevir, onu xeyirli, faydalı işlər görməyə təşviq edir, pisliklərdən çəkindirir, yoxsullara, kimsəsizlərə, fəğırlara yardım etməyə çağırır. Deyir ki, *“siz məzlumların əlindən tutun ki, uca Allah da sizin əlinizdən tutsun. Əlişir Nəvai hikmətlərində insana iki dünya təsəvvürü verir, önəmlə vurğulayır ki, insan bu dünyada əkdini axirətdə biçəcək...”* [1,93].

Şəhriyar da sələfinin fikirlərini dəstəkləyən mövqe nümayiş etdirir və:

İnsan odur, tutsun bu zəlil xalqın əlindən,

Allahı sevarsən, belə insan zəlil olmaz, [8,19] - deyir...

Nədir şairin həyatdan istəyi? - *Bir balıq, bir kuzə, bir az ay işığı, bir cam təmiz su, bir parça çorəyin ağız ləzzəti, bir də yaşıl söyüdüün bahar qoxusu...* ən başlıcası dünya boyda ilham qüvvəti! Və bunları da havayı, məccani istəmir, əvəzində yanar qəlbindən, qopan, fikrin şənəsi ilə daranan od kimi sözlər - alovlu gözlər vermək arzusunda və əzmindədir. *“Misra verərəm ki, hər biri deşilməmiş dürr, qəlbimin döyüntüsüdür”*, - əzmi, inancı və qüdrəti ilə yazıb-yaradan yazar üçün gərəkli olan şairin yeni söz, yeni fikir demək bacarığının olmasıdır, formanın o qədər də önəmi yoxdur. Bu tendensiyanı gənc şairlərə, yazarlara da aşılrayır, öncə mənənin arxasınca getməyin gərəkli olduğunu və o mənəni gözəl sözlərlə oxucuya çatdırmağı tövsiyə edirdi. Dostu Lütfulla Zahidiyə də elə bu cəhəti tövsiyə etmişdi: *“Cavanlara de ki, əgər deyilməli fikir, məzmun və mövzuları varsa və onu təqdim etmək qabiliyyəti və qüdrətləri varsa, qəlib və formanın fərqi yoxdur...”* [13, 126].

Xülasə, Şəhriyar sələfi Nəvai kimi düşünür və demək istəyirdi ki, əgər yazmağa mövzun varsa və dilin lal deyilsə, yəni, sözün varsa, fikrini istənilən formada, ancaq xalqın anlayacağı sadə, cazibədar dillə oxucuya çatdırırsa bilərsən...

Əlbəttə, bir məqalədə Əlişir Nəvainin və Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Söz haqqında hikmətlərini təhlil etmək imkanımız xaricindədir. Ancaq onu deyə bilərik ki, hər iki şairin hikmətləri ümumtürk mədəniyyətinin içində böyük dəyərləri qoruyub saxlayan ayrılmaz bir parçasıdır. Bu dəyərlər, həyatla iç-içə olan müdrikliyi, varlığı, insanı, gerçəkləri dərk etmək üçün önəmli ipucları verir.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература / References):

1. Siracəddin Hacı. Əlişir Nəvainin hikmətləri. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2020, №1.
2. Aynur Turan. Bütün türk ellərinin söz səngəri...Mədəniyyət.- 2021.- 5 may.- S.6.
3. <https://www.medeniyyet.az/page/news/57142/Butun-turk-ellerinin-soz-sengeri.html>
4. Binnətova, Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin dini-elmi əsərləri (“Minacat”, “Nəzmul-cəvahir” və “Hədisi-ərbəin”) Din araşdırmaları 1 (4), 2020.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

5. H.Arashlı. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", 1998.
6. Almaz Ülvi (Binnətova). Nəvai yaradıcılığında Nəsimi obrazı. 525-ci qəzet.- 2019.- 1 fevral.- S.6.
7. [https://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2021/iyun/747848\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2021/iyun/747848(meqale).pdf)
8. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Yalan dünya. "Azərbaycan Ensiklopediyası. NPB", 1993, 496 s.
9. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri B. "Elm" – 2000.
10. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. "Avrasiya press", Bakı-2005.
11. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Divani Türki, "Əlhuda Sabah", Bakı:- 1993.
12. "Azərbaycan" jurnalı. Ankara, sayı: 4-5 (40-41), iyul-avqust; 6-7 (42-43), sentyabr-oktyabr 1955-ci il.
13. Cəmsid Əlizadə. "Be həmin sadəgi və zibayi (Elə həmin sadəlikdə və gözəllikdə)". Yadname-ye Şəhriyar (Şəhriyar haqqında xatirələr), Tehran, "Mərkəz" nəşriyyatı, 1994, s.(Tərcümə edən: Fil.ü.e.d. Həsən Səfəri)
14. <https://www.testbook.az/proverb/aphorism/F>
15. Tehran Əlişanoğlu Əbu Turxan dünyasının hikmətləri. 525-ci qəzet.- 2013.- 7 iyun.- S.2-5.
16. Quran.az<https://quran.az> > ... əl-Bəqərə surəsi, 2-ci surə, 117-ci ayə
17. Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Yeddi səyyarə. Bakı:-"Öndər", 2004, 424 səh.<https://turuz.com/storage/uz-4-edebiyat-2020New Folder/7179-Alishir Nevayi-Sechme Ishleri-Baki-Aliagha Vahid---2004-213.pdf>
18. Əlişir Nəvai. Hikmətli sözlər. Bakı, 2020.
19. Abbasov Əli. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeması. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966.